

Waar mijn brood is, is mijn vaderland

Ank Engel

**WAAR MIJN
BROOD IS,
IS MIJN
VADERLAND**

Nederlandse arbeiders in het Ruhrgebied tussen 1900 en 1940

WalburgPers

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van
Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm
Stichting Unger-Van Brero Fonds

Afbeeldingen omslag

Foto voorzijde: Krupp Fabrik Tor 1. Ruhrlandmuseum Essen.

Foto achterzijde: Cornelis Broertjes, grootvader van de auteur.

Omslagontwerp

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Ontwerp en opmaak binnenwerk

Daniëlle Balk, Studio VER VANDAAN, Apeldoorn

© 2019 Ank Engel, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2019 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

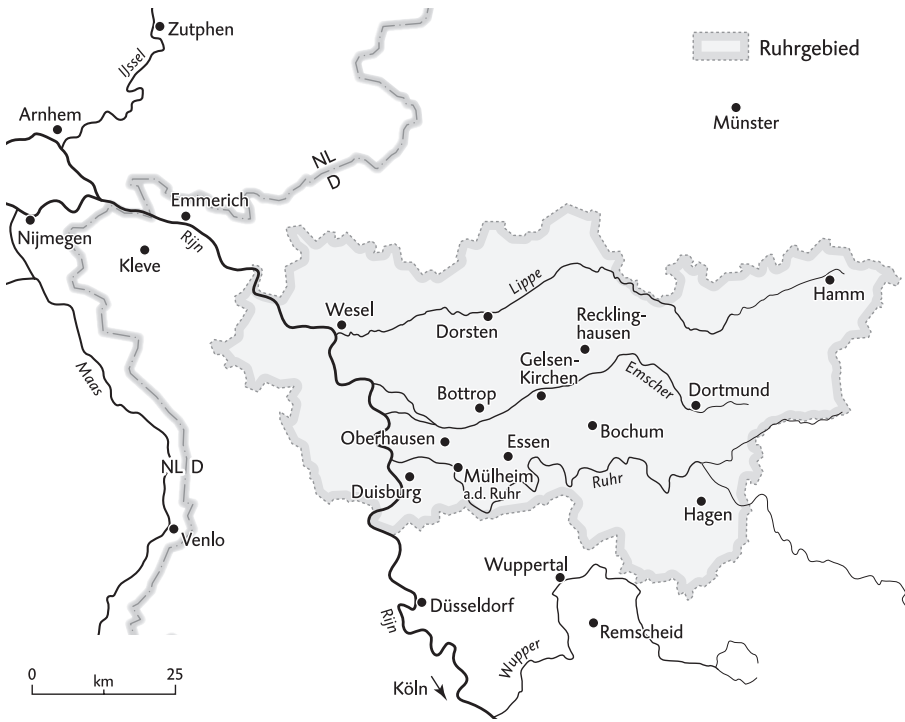
Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462494329

NUR 680

INHOUD

	Voorwoord	7
1.	Waar mijn brood is, is mijn vaderland	9
2.	De weg naar Duitsland	15
	Op eigen houtje	15
	Bemiddelaars, agentschappen en arbeidsbeurzen	18
	Naar Duitsland in de Eerste Wereldoorlog	22
	De Weimarrepubliek; heen en weer over de grens	32
	Naar Duitsland in de nazitijd	33
3.	Werken en leven in het Ruhrgebied	51
	Werken op het platteland	52
	Werken in de industrie	58
	Grondarbeiders, mijnwerkers, fabrieksarbeiders...	
	In dienst bij Mannesmann, Thyssen en Krupp	61
	Markentoeslagen en deviezenproblemen	66
4.	Contact met het vaderland	71
	Waar mijn brood is, is mijn vaderland?	
	Nederlander blijven of Duitser worden?	72
	Kinderen op bezoek in Nederland	75
	De protestantse kerken en de St. Jozefverenigingen	81
	Het verenigingsleven en de Nederlandsche Bond in Deutschland	87
5.	Steunverlening en remigratie	129
	Het vestigingsverdrag en de grenscommissariaten	130
	Steunverlening in Duitsland	131
	Uitgeleide naar Nederland	146
6.	Tot slot	155
	Noten	157
	Geraadpleegde archieven	167
	Literatuur	174

Kaart van het Ruhrgebied. UvA-Kaartenmakers, Castricum.

VOORWOORD

Mijn geschiedenis van de Nederlandse arbeiders in het Ruhrgebied van 1900 tot 1940 is niet volledig. Het was niet altijd gemakkelijk gegevens te vinden. Sommige archieven zijn verloren gegaan in oorlogstijd, zoals het archief van de Arbeidsbeurs in Oberhausen. Andere archieven waren onbereikbaar of (nog) niet ontsloten zoals een deel van het archief van de firma Krupp. Dat wil niet zeggen, dat het niet mogelijk was voldoende informatie te vinden voor een mijns inziens boeiend verhaal. Aan medewerking bij mijn speurtocht ontbrak het immers niet. In mijn voorwoord wil ik derhalve iedereen bedanken die op enigerlei wijze heeft geholpen dit boek tot stand te brengen. In de eerste plaats geldt dit voor alle archivariissen van de verschillende archieven, de Duitse bedrijfsarchieven Mannesmann, Thyssen en Krupp, het Auswärtiges Amt in Berlijn, het Hauptstaatsarchiv in Düsseldorf en de stadsarchieven in het Ruhrgebied en de Nederlandse archieven, het Nationaal Archief in Den Haag en het RHCL in Maastricht, waar ik de meeste tijd heb doorgebracht, en alle andere Nederlandse streek- en stadsarchieven die in mijn boek staan vermeld. Ook in archieven van kleine plaatsen vond ik soms een interessant document, waar ik het niet had verwacht. Van onschatbare waarde waren de gedigitaliseerde kranten, die mij op een prettige manier van interessante informatie hebben voorzien.

Zeer veel dank ben ik ook verschuldigd aan Gerhard Looijen, de voorzitter van de vereniging 'Op hoop van zegen', die mij in een aantal gesprekken, soms in het Handelshofhotel in Mülheim, maar ook op excursie met Mülheimers van Nederlandse afkomst in Friesland en ook wel eens schriftelijk, zoveel mogelijk informeerde over het verenigingsleven en zijn familiegeschiedenis. Ik had hem graag een exemplaar van mijn boek willen geven, maar hij is helaas overleden op 5 september 2005. Zonder de heer Looijen was het boek niet tot stand gekomen.

Het was niet gemakkelijk persoonlijke verhalen te vinden van familieleden van Nederlandse arbeidsmigranten. Des te meer waardeer ik de reacties van enkele Mülheimers van Nederlandse afkomst en Nederlanders uit Friesland, die mij hun geschiedenis wilden vertellen. Eén van hen was mevrouw Remmers-Houwer die in 2017 is overleden.

De foto's van mijn grootouders en mijn moeder zijn vanzelfsprekend afkomstig uit mijn eigen verzameling familiefoto's. Zij zijn gemaakt in fotostudio's in het Ruhrgebied. Ik heb geen foto van mijn oudoom. Het adres van het huis waar mijn grootouders hebben gewoond en de school uit de kindertijd van mijn moeder waren niet gemakkelijk te vinden, maar het is de heer Dr. J. Schmitz, directeur van het museum Camera Obscura in Mülheim, toch gelukt adressen te achterhalen. De foto's van de familie Looijen heb ik gekregen van Dr. Anke Looijen, de oudste dochter van Gerhard Looijen.

De foto's van Nederlandse arbeiders aan het werk in Duitsland zijn van Lucien Bresser en Marja Waals van het archief in Uden en van de heer Mr R.F.M.G. Engelaar,

Waar mijn brood is, is mijn vaderland

Sectiehoofd Beeld en Geluid van de Historische Kring in Huissen. Veel inwoners van Uden hebben ouders of grootouders die in het Ruhrgebied zijn geboren en later weer met hun Nederlandse ouders naar Uden zijn teruggekeerd. Er zijn niet veel verhalen bij de foto's want er werd niet of nauwelijks gesproken over de tijd in Duitsland. De foto van Douwe Dam en zijn vrouw Japke is van Antje Nicolai-de Haas uit Harkema. De stadsfoto's van Mülheim an der Ruhr en de industrie zijn afkomstig van het Stadtarchiv van Mülheim, waarvoor dank aan de archivaris de heer J. Roepstorff. De bijzondere foto's van Duisburg, de stad waar de meeste Nederlanders woonden, heb ik ontvangen van de archivaris van het Stadtarchiv Duisburg mevrouw R. Jesse. De stadsgezichten van Essen en de foto's van Krupp zijn eigendom van het Ruhrlandmuseum in Essen. Eén van deze foto's geeft de bedrijvigheid bij een van de grote staalfabrikanten, de firma Krupp, zo goed weer dat hij op de voorkant van het boek is geplaatst.

Het gezellige hotel Handelshof van de familie Hesse in Mülheim an der Ruhr was steeds de uitvalsbasis voor mijn onderzoeken in het Ruhrgebied. De Nederlandse vereniging 'Op hoop van zegen' heeft in de loop van de jaren een aantal keren gebruik gemaakt van de conferentieruimte in het Handelshof. Daarom is er een foto van een Ansichtkaart van het hotel in dit boek opgenomen.

Zonder mijn grootouders en mijn oudoom Piet, die net als vele andere arbeiders naar het Ruhrgebied trokken, was er van een boek geen sprake geweest noch van een onderzoek naar het leven van de arbeidsmigranten in Duitsland. Ik heb mijn grootouders niet gekend. Mijn moeder, die mij veel vertelde over haar jeugd in Mülheim, is overleden op 26 november 1995.

In het laatste en het moeilijkste stadium van mijn studie bij het schrijven van mijn boek kwamen vier 'meelezers' mij te hulp door het manuscript te lezen en van commentaar te voorzien. Dat was veel (lees) werk en ik ben er heel blij mee. Daarom noem ik ze hier met name: Wout Eichelsheim, Wilma Regelink, Ans de Roode en Peter Schaaf. Veel vrienden en familieleden hebben in de loop van de jaren belangstelling getoond voor mijn studie. Alle oprechte interesse in mijn bezigheden heb ik zeer gewaardeerd.

Op een geschiedenisfestival in Haarlem, georganiseerd door Veen Media, de uitgever van het *Historisch Nieuwsblad*, kwam ik door middel van een zogenaamde speeddate in contact met Charles Boissevain, adjunct-uitgever van de Walburg Pers. Tijdens het eerste gesprek werd al duidelijk dat het verstandig zou zijn niet te promoveren, maar een boek te schrijven. Het contact werd voortgezet via de email en enkele plezierige gesprekken met als resultaat de uitgave van mijn boek over de Nederlandse arbeiders in het Ruhrgebied.

De conclusies die ik heb getrokken uit de gegevens die ik heb gevonden en de verhalen die mij zijn verteld, komen vanzelfsprekend geheel voor mijn rekening evenals de keuzes die ik heb gemaakt om sommige gebeurtenissen wel te vermelden en andere niet.

Ank Engel

1

WAAR MIJN BROOD IS, IS MIJN VADERLAND

*Verre over Neerlands grenzen
in het groot Germanenland
wonen vele Neerlandszonen
leden uit den werkmansstand
Dragend onder Duitsche kleuren
toch een edel Hollandsch hart
deelend met hun lotgenooten
elke vreugde, elke smart.*

[Lied ter gelegenheid van de geboorte van prinses Juliana op 30 april 1909.
Archief St. Josephcomité RHCL]

Waar mijn brood is, is mijn vaderland is een boek over het leven van Nederlandse arbeiders in het Ruhrgebied van 1900 tot 1940. Het beoogt niet alleen een overzicht te geven van feiten en gebeurtenissen, maar ook een antwoord op de vraag wat Nederlandse arbeiders ertoe heeft gebracht hun heil te zoeken in Duitsland en welke ontwikkelingen en veranderingen zich hebben voorgedaan in de loop van de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw. Het is gebaseerd op archiefmateriaal uit Duitse en Nederlandse archieven, informatie uit wetenschappelijke studies over migratie, krantenartikelen en herinneringen van arbeidsmigranten. De meeste Nederlandse migranten die naar Duitsland gingen, kwamen terecht in het Ruhrgebied. Daarom gaat mijn boek grotendeels over dit deel van Duitsland dat het meest geïndustrialiseerd was en zeer goed bereikbaar vanuit Nederland, vooral door de uitbreiding van het spoorwegnet. Mijn geschiedenis van de Nederlandse arbeiders begint bij de aanvang van een nieuwe eeuw als de migratie naar Duitsland op gang is gekomen en de eerste Nederlandse werknemers zijn ingeschreven bij de grote staalbedrijven. Het is voor de hand liggend te eindigen in mei 1940 als de Duitsers de macht overnemen, de arbeidsbemiddeling reorganiseren en duizenden Nederlandse arbeiders dwingen in Duitsland te gaan werken waardoor er een geheel andere situatie ontstaat.

In mijn boek neemt de familiegeschiedenis een niet onbelangrijke plaats in. Mijn studie naar de geschiedenis van de Nederlandse migranten is namelijk begonnen

met een onderzoek naar het leven van mijn grootouders en mijn oudooms die werkten en woonden in Mülheim an der Ruhr. Een deel van de informatie over het dagelijkse leven van de Nederlandse arbeidsmigranten is dan ook afkomstig van mijn moeder Karoline Engel-Broertjes, een gastarbeiderskind *avant la lettre*, geboren in Mülheim in 1912. In het stadsarchief bracht een onbekende mevrouw mij in contact met Gerhard Looijen, voorzitter van de Nederlandse vereniging 'Op hoop van zegen', geboren in Mülheim in 1924. Gerhard vertelde mij niet alleen zijn familiegeschiedenis, maar hij probeerde ook zoveel mogelijk informatie voor mij te verkrijgen van andere leden van de vereniging.

Door het onderzoek in Mülheim an der Ruhr en het contact met Gerhard Looijen werd mijn belangstelling gewekt voor de geschiedenis van de arbeidsmigranten als groep. Daarom heb ik mijn studie voortgezet in de Duitse bedrijfsarchieven. De aantrekkingskracht die Duitsland en het geïndustrialiseerde Ruhrgebied net over de grens uitoefenden op Nederlandse arbeiders in de periode 1900-1940 was groot als we afgaan op de aantallen Nederlandse migranten die genoemd worden door migratiedeskundigen. De geschiedenis van het dagelijkse leven van deze arbeiders is onderbelicht. Daarom werd het tijd een boek te schrijven over de levensloop van arbeidsmigranten die hun handen uit de mouwen staken en hard werkten onder moeilijke omstandigheden in een vreemd land. Eén van die arbeiders was mijn grootvader.

Mijn grootvader Cornelis Broertjes en mijn oudoom Pieter den Blanken, de jongste broer van mijn grootmoeder, trokken aan het begin van de twintigste eeuw vanuit Amsterdam naar het Ruhrgebied en werkten en woonden meer dan twintig jaar in Mülheim an der Ruhr. Cornelis Broertjes, geboren in Berkhout op 3 juni 1869, was metselaar. Hij werd op 23 november 1900 ingeschreven bij de firma Thyssen op de afdeling Mülheim. Zijn persoonlijke gegevens staan vermeld in het *Arbeiterstammbuch* van het jaar 1900 in het bedrijfsarchief van Mannesmann. Pieter den Blanken was bouwvakarbeider. Hij werd ingeschreven bij Mannesmann op 8 januari 1907 en weer uitgeschreven op 16 maart 1907. Hij heeft dus niet lang bij Mannesmann gewerkt, maar hij bleef wel in Duitsland. Hij trouwde met een Mülheimse vrouw. Mijn moeder vertelde dat haar vader en haar oom met elkaar bevriend waren. Tijdens een vakantie in Amsterdam stelde Pieter zijn vriend voor aan zijn zus Anna. Hoogstwaarschijnlijk was het geen lange vakantie, maar er ontstond wel een relatie en Anna wilde Cornelis niet alleen naar Duitsland terug laten gaan. De familie en vrienden in Amsterdam reageerden niet zo positief op haar plannen mee te gaan naar Mülheim, maar Anna zei: 'Waar mijn brood is, is mijn vaderland' en zij stapte in de trein. Cornelis en Anna trouwden in Mülheim op 14 oktober 1911.

Er was nog een oudoom, een andere broer van mijn grootmoeder, Willem den Blanken, die in 1907 naar Mülheim vertrok om daar te gaan werken. Dit blijkt uit

onderzoek in het Amsterdamse stadsarchief. Waar hij werkte is niet bekend. In de *Stammbücher* van Mannesmann en Thyssen wordt hij niet vermeld.

De Nederlandse arbeiders waren niet de enige buitenlanders, die in de tijd van de industrialisatie in Duitsland werkten, voor kortere of langere tijd. Zij maakten deel uit van een grote groep migranten. Wat was de aantrekkingskracht van Duitsland? Welk aandeel hadden de Nederlandse migranten ten opzichte van migranten uit andere landen en hoe was de verhouding tussen de Nederlandse migranten in Duitsland en de Duitse migranten in Nederland getalsmatig?

In het laatste kwart van de negentiende eeuw maakte de Duitse industrie een onvoorstelbare ontwikkeling door. Er werd zoveel geproduceerd dat de export verdubbelde, waardoor niet alleen het transport op de weg toenam, maar ook het spoorwegnet kon worden uitgebreid.¹ Duitsland produceerde 121 miljoen ton steenkool per jaar, waarvan bijna twee derde afkomstig was uit Rijnland-Westfalen.² In het Ruhrgebied groeiden de staalbedrijven uit tot ondernemingen met een onvoorstelbare productiviteit en duizenden arbeidskrachten, waaronder een groot aantal buitenlanders. Veel Nederlanders vonden werk in de staalfabrieken van Mannesmann, Thyssen en Krupp. De vraag naar arbeidskrachten steeg, niet alleen in de industrie maar ook in de landbouw, waar een tekort ontstond door de trek van Duitse landarbeiders naar de fabrieken in de stad. Daar komt nog bij dat veel boeren van graanverbouw overgingen op hakvruchten, bijvoorbeeld suikerbieten. Suikerbieten oogsten was een arbeidsintensief karwei. Er was dus veel vraag naar seizoenarbeiders.³ Maar er was ook het hele jaar door werk voor landbouwarbeiders, paardenknechten en melkers. In 1910 was het aantal buitenlanders in Duitsland ruim zes keer zo groot als in 1871, namelijk 1.259.873 (1,9 % van de bevolking). De meeste arbeiders kwamen uit Oostenrijk-Hongarije, Rusland, Italië en Nederland (144.175 Nederlanders).⁴ Duisburg was de stad waar zich aan het einde van de negentiende eeuw de meeste Nederlanders hadden gevestigd, ongeveer twee derde deel van de buitenlandse migranten. Duisburg was zeer gunstig gelegen, slechts 42 kilometer van de Nederlandse grens met uitstekende verbindingen en zeer geschikt voor permanente vestiging.⁵

Tot 1907 konden Nederlanders met een nationaliteitsbewijs gemakkelijk de grens over. Vanaf 1907 moesten alle buitenlanders een *Legitimationskarte* hebben. Op de ene kant van de kaart werden de persoonlijke gegevens van de arbeider vermeld en op de andere kant de gegevens van de werkgever.⁶

In het jaar 1913 waren er in totaal 78.915 Nederlanders in Duitsland, ruim twee keer zoveel industriearbeiders als landarbeiders.⁷ Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de aantrekkingskracht van Duitsland minder. De export stagneerde, waardoor bedrijven die op de export waren aangewezen, tot sluiting moesten overgaan. Ook de import van veel grondstoffen en levensmiddelen kwam

in gevaar. Vlees, eieren en melkproducten werden voor ongeveer de helft geïmporteerd. Voor de grondstoffen, bijvoorbeeld katoen voor de textielindustrie, was Duitsland helemaal afhankelijk van de import. Veel buitenlanders werden ontslagen of keerden eigener beweging naar hun vaderland terug.⁸ Na het uitbreken van de oorlog gingen er minder Nederlanders naar Duitsland. Voor de grensarbeiders die zich niet in Duitsland wilden vestigen, werd het veel moeilijker heen en weer te reizen. Er waren veel minder treinen en veel meer vertragingen. Daarbij kwamen nog de tijdrovende pascontroles. In de Eerste Wereldoorlog werden buitenlanders niet meer toegelaten zonder een visum (een *Sichtvermerk*). Nederlandse arbeiders kregen een oranje arbeidskaart waarmee een visum kon worden aangevraagd. De Arbeidsbeurs kreeg er een belangrijke taak bij, namelijk onderzoeken of de arbeider geen beroep uitoefende dat onmisbaar was in Nederland en of hij niet zou worden aangenomen voor het vervaardigen van oorlogsmateriaal. Bij iedere wisseling van werkgever moest er weer opnieuw een visum worden aangevraagd, maar het was ook mogelijk een *Dauervermerk* te verstrekken met een langere geldigheidsduur met de bepaling dat slechts om de 14 dagen heen en weer mocht worden gereisd. Gedurende de tijd waarin het *Dauervermerk* geldig was, mocht een arbeider ook niet van werkgever veranderen.⁹

De Duitse overheid en de legerleiding waren er niet op voorbereid dat de oorlog veel langer zou duren dan enkele maanden. Spoedig was het echter weer noodzakelijk buitenlandse arbeiders in dienst te nemen met het oog op de oorlogsindustrie. In het laatste oorlogsjaar waren er naar schatting twee, mogelijk zelfs drie miljoen buitenlandse arbeiders in Duitsland, inclusief dwangarbeiders.¹⁰ Ook het aantal Nederlandse arbeiders groeide in de loop van de oorlog. Spectaculair is de stijging in 1917, weliswaar nog geen verdubbeling, maar het scheelde toch niet erg veel. In 1918 werd het aantal nog iets groter.¹¹ De oorlogsindustrie kon de Nederlandse arbeiders goed gebruiken. Maar na de oorlog moesten de buitenlandse arbeiders weer plaats maken voor de uit de oorlog teruggekeerde soldaten. De geallieerden eisten demobilisatie met als gevolg dat de ongeveer zes miljoen Duitse soldaten die terugkeerden, uit de militaire dienst werden ontslagen. Ondernemers werden verplicht werknemers die voor de oorlog in hun bedrijf hadden gewerkt, weer aan te nemen. Voor buitenlanders was er dientengevolge geen werk.¹² In 1919 daalde het aantal Nederlandse arbeiders fors.¹³ Er werden Nederlanders ontslagen en ze trokken ook niet meer in groten getale naar Duitsland.

De omschakeling van een oorlogsindustrie naar een vredesindustrie met zo min mogelijk buitenlandse arbeidskrachten werd met grote voortvarendheid ter hand genomen. Er werden veel minder visa verstrekt. Maar in een betrekkelijk korte periode van economisch herstel in de jaren twintig nam het aantal buitenlandse arbeiders weer toe. Ook het aantal Nederlandse migranten liep weer op. In de tijd van

de Weimarrepubliek woonden en werkten er in ieder geval nog veel Nederlanders in Duitsland, zelfs tijdens de Ruhrbezetting in 1923, ongeveer drie vijfde deel van het aantal in 1909.¹⁴ Uit de beschikbare cijfers blijkt dat er doorgaans meer Duitsers werkten in Nederland dan Nederlanders in Duitsland behalve in de jaren tussen 1900 en 1914. In 1909 waren er bijna vier keer zoveel Nederlanders in Duitsland als Duitsers in Nederland. Maar volgens de tienjaarlijkse volkstelling is het aantal Duitsers in Nederland verdubbeld tussen 1920 en 1930. Veel Duitse arbeiders hadden werk gevonden, in de metaalsector, de bouw of de dienstverlening. In 1930 verbleven er 102.000 Duitsers in Nederland, 58 % van de buitenlanders alhier.¹⁵ Volgens gegevens van het *Auswärtiges Amt* waren er in 1930 57.000 Duitse arbeiders in Nederland. Hiervan was 55 % vrouw, waarvan 30.000 dienstbodes.¹⁶ Er was dus sprake van wederkerigheid waardoor de Nederlandse en de Duitse overheid er allebei belang bij hadden overeenkomsten te sluiten. In december 1925 werden na onderhandelingen in Osnabrück de pasvisa voor Nederlanders in Duitsland en voor Duitsers in Nederland afgeschaft.

Maar vanaf 1927 mochten buitenlanders niet meer in Duitsland werken zonder vergunning. Zij konden alleen in dienst treden bij een werkgever die over een vergunning beschikte. Industriearbeiders die sinds 1 januari 1919 en landarbeiders die sinds 1 januari 1914 onafgebroken in Duitsland woonden en werkten konden een *Befreiungsschein* krijgen, waarmee zij overal in Duitsland mochten werken. De arbeidsmarktovereenkomsten die vervolgens in de jaren dertig werden gesloten tussen de Duitse en de Nederlandse overheid zetten niet veel zoden aan de dijk. Duitse werkgevers gaven de voorkeur aan Duitse arbeiders en werkvergunningen werden slechts afgegeven als er sprake was van een tekort aan arbeidskrachten in een bepaald bedrijf of beroep.¹⁷

In de laatste jaren voor de *Machtübernahme* van Hitler in 1933 daalde het aantal buitenlandse arbeiders nog tot minder dan de helft als gevolg van de crisis, die begon met de beurskrach in 1929. Het duurde nog enkele jaren voordat de oorlogsindustrie van het naziregime voor omvangrijke werkgelegenheid zorgde in Duitsland. Maar het aantal buitenlandse arbeiders zou nooit meer zo groot worden als voor de Eerste Wereldoorlog. In 1938 waren er 375.078, waarvan 30.801 Nederlanders.¹⁸ Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 werd de vraag naar arbeidskrachten nog veel groter. De oorlogsindustrie draaide op volle toeren en veel Duitse jonge mannen gingen in krijgsdienst, zodat hun plaatsen moesten worden ingenomen door buitenlanders. Aan het eind van het jaar had Duitsland een tekort van meer dan 100.000 vakarbeiders. In Nederland was de werkloosheid intussen weliswaar aanzienlijk gedaald, onder andere door de mobilisatie in augustus 1939, maar er waren toch altijd nog 211.000 werklozen bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, de gemobiliseerden niet meegerekend.¹⁹

Waar mijn brood is, is mijn vaderland

Het aandeel van de Nederlanders ten opzichte van de andere buitenlanders in Duitsland tussen 1900 en 1940 is vrij constant, gemiddeld ongeveer 10 à 11 %. Na de Eerste Wereldoorlog daalde het enkele procenten. Er kwamen veel immigranten uit Polen.

Maar hoe zijn de Nederlandse arbeidsmigranten in contact gekomen met Duitse werkgevers? Waarom namen zij het besluit voor kortere of langere tijd te gaan werken in Duitsland? Welke strategieën hanteerden zij om in tijden van oorlog, crisis en dictatuur in hun onderhoud te voorzien?